

Gender en Humanisme

Voor een combattief vrijzinnig feminisme

We have been wimpish about defending our ideas.
Salman Rushdie, 2008

*My favourite subject of contemplation,
the future improvement of the world.*
Mary Wollstonecraft, 1796

Gender

De term gender verwijst naar de sociale constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid. De eigenschappen van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn het product van een historisch en maatschappelijk proces. Elke maatschappij heeft op basis daarvan zijn verwachtingen ten aanzien van de invulling van het vrouw- en man-zijn. Gender is niet hetzelfde als sekse. Door twee verschillende termen te gebruiken, 'gender' en 'sekse', wordt het onderscheid tussen cultuur (gender) en natuur (sekse) aangeduid.

'Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt tot vrouw gemaakt' schreef Simone de Beauvoir in 1949 (mannen worden uiteraard ook niet als mannen geboren maar tot man gemaakt). Heel wat discussie is er over de verhouding tussen sekse en gender, en over het nut van het begrip gender, maar in grote lijnen is het concept in vele talen aanvaard om op een gebalde wijze te spreken over vrouwen én mannen, en tevens de aandacht te vestigen over de gemaaktheid van vrouwen en mannen door en binnen de samenleving¹.

Deze constructivistische visie (je wordt als vrouw of man *gemaakt*) past goed bij een humanistisch mensbeeld.

Ten eerste wordt de aandacht gevestigd op de flexibiliteit van de menselijke 'natuur'. Door het gebruik van het begrip gender legt men meer nadruk op de kneedbaarheid van de mens dan op de aangeborenheid van eigenschappen en gedragingen. Niemand beweert dat er geen aangeboren kenmerken bestaan, dat er geen biologische basis zou zijn. Wél zegt de constructivistische visie dat de biologische basis niet strikt determinerend is voor hoe het een nieuw geborene verder in haar of zijn leven zal vergaan. Er valt zoveel te leren, en dat gebeurt binnen een samenleving met bepaalde wetten en gebruiken. Het gebeurt via ouders of andere belangrijke anderen en het gebeurt via onderwijs. Alle instituties in de maatschappij dragen bij aan de vorming van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ik noem dat geheel van vormende invloeden de 'gendermachine'.

¹ In dit artikel zullen we niet spreken over de complicaties met en de gelaagdheid van 'gender'. Zie bijvoorbeeld voor een verdere uitwerking Michielsens (2008a) of Michielsens (2008b), of voor een theoretische benadering Butler (1999).

Ten tweede vestigt het begrip gender er de aandacht op dat ook de ‘gendermachine’ niet onveranderlijk is. De wijze waarop mannen en vrouwen gemaakt worden in de westerse wereld is sterk veranderd sinds de Tweede Wereldoorlog, en is versneld veranderd sinds het einde van de jaren zestig. De verandering wordt als een vooruitgang ervaren. Dat vrouwen meer vrijheid, vele ontplooiingsmogelijkheden, volledig beslissingsrecht en maatschappelijke verantwoordelijkheden verworven hebben en nu gelijk zijn aan mannen dan vóór WO II houdt in dat belangrijke waarden voor meer mensen gerealiseerd zijn.

Ten derde heeft de constructivistische benadering ervoor gezorgd dat het grote verhaal over de natuurlijke en/of goddelijke bestemming van de vrouw tot een einde kwam. Ook moederschap is geen noodlot of natuurlijke bestemming maar een keuze.

Ten slotte is er het uitzonderlijk belang van onderwijs dat door het gebruik van het begrip gender in het licht wordt gesteld. Het brengt het besef tot uiting hoe belangrijk opvoeding, onderwijs en socialisatie zijn en dat is zeker een visie die humanisten en feministen gemeen hebben².

Lady Mary Montagu (1689-1762), publicerend onder het pseudoniem Sophia, gaf al eeuwen geleden op een ironische manier uiting aan haar mening door de redenering van mannen als volgt te karakteriseren: *Waarom hebben vrouwen niets aan een degelijke opleiding? Omdat zij niet toegelaten zijn tot publieke beroepen. Waarom worden vrouwen niet toegelaten tot publieke beroepen? Omdat zij geen opleiding hebben.*

De onderwijsachterstand van vrouwen is nu ingehaald. Dat kon enkel door het inzicht dat het niet gaat om een natuurlijk of bovennatuurlijk proces, maar dat de constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid mensenwerk is. In dat constructieproces dienen vele keuzes gemaakt te worden, zowel door de persoon zelf die gesocialiseerd wordt als door de personen en instituties die de invloeden uitoefenen en de eisen stellen.

Medestanders

Humanisten geloven in dat soort zelfbeschikking van mensen. Cliteur & van Doren (1990) formuleren in hun boek ‘Geschiedenis van het humanisme’ de humanistische basiswaarden die in elke periode zijn terug te vinden:

”aandacht voor de mens, nadruk op de menselijke waardigheid, menselijkheid, medemenselijkheid, de autonomie van de mens, idealen van gelijkheid en vrijheid, universalisme, afkeer van fanatisme en dogmatisme en voorts een vrij groot vertrouwen in de menselijke mogelijkheden (vaak nogal rationalistisch getint.” (Cliteur & van Doren,

² In de conferentie ter gelegenheid van 8 maart 2007, Women’s Rights, the Veil and Islamic and Religious Laws heeft Sonja Eggerickx, als voorzitter van de International Humanist and Ethical Union, haar visie op het belang van onderwijs goed in de verf gezet.

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

1990, p. 14)³. Deze waarden zijn ook terug te vinden in de Verklaring van Amsterdam van 1952 en gemoderniseerd in 2002 en zijn wereldwijd ondertekend door het internationaal georganiseerde humanisme.

Het emancipatiestreven van vrouwen is gesteund door humanistische mannen. Als je zegt dat mannen de macht hebben - terecht zegden en zeggen vrouwen dat vaak - en tegelijk vaststelt dat er veel veranderd is voor vrouwen, kan je niet anders dan beseffen dan mannen veel voor vrouwen hebben gedaan. Vrouwen hebben veel zelf gedaan, maar uiteraard zijn de meeste beslissingen door mannen genomen. Vaak waren dat vrije geesten, vrijdenkers en humanisten. Mannen in dienst van redelijkheid, gedreven om gewoonten te doorbreken en ervoor te zorgen dat alle principes die voor 'mensen' gelden ook voor vrouwen zouden gelden.

John Stuart Mill bijvoorbeeld, die - geholpen door Harriet Taylor - als groot liberaal filosoof over vrijheid (*On Liberty*, 1859) niet naliet om te schrijven over de onderwerping van de vrouw (*On the Subjection of Women*, 1869) en als Brits parlementariër het eerste wetsontwerp indiende over de gelijkheid van mannen en vrouwen. Het werk van John Stuart Mill vormde een inspiratie voor de mannen die aan de universiteit van Groningen er in slaagden een akkoord te krijgen aan de top van de universiteit om Aletta Jacobs als eerste vrouw geneeskunde te laten studeren (1871).

In dezelfde vrije geest is de steun te begrijpen van de mannelijke vrijzinnige Franstalige Brusselse medestanders van Isabelle Gatti de Gamond. Ook de Engelse suffragettes konden rekenen op de steun van mannelijke politici en journalisten. In België hebben onder andere mannen als Willy Calewaert, Roger Lallemand, Willy Piers hard gewerkt om een alternatief te leveren voor de ellende van de illegale abortus. Ook in Frankrijk kreeg Simone Veil de abortuswet (1975) goedgekeurd dankzij de steun van de loge. Françoise Giroud (Giroud & Levy) bespreekt uitgebreid wat ze in haar feministische strijd aan mannen (zoals Mitterrand) heeft gehad. Giroud is voorzichtig in de interpretatie (de steun is niet onvoorwaardelijk en onderhevig aan het politieke spel van het ogenblik), maar zonder de mannelijke medestanders stopt de vooruitgang. Harde tegenstanders zijn er genoeg, en Simone Veil heeft vaak in interviews verteld hoe hard en uitgesproken vijandig de tegenstand was.

Vrouwenemancipatie was niet de eerste zorg van deze mannen, maar het waren medestanders op wie in bepaalde gevallen gerekend kon worden. In principe was de vrouwenstrijd - niet enkel tijdens de bloei van de tweede feministische golf, maar ook lang daarvoor - een gemeenschappelijke strijd tegen gewoontes, godsdienst, dogma's, beperkingen, vooroordelen en gebrek aan redelijkheid.

³ Op het feit dat de term 'humanisme' ook wordt gebruikt om de herleving aan te duiden van de kennis en waarden uit de klassieke oudheid gaan we hier niet in.

Het 'algemeen menselijke'

Ondanks de mannelijke medestanders uit humanistische en vrijdenkende hoek en ondanks een overlap in waarden van het feminisme en het humanisme is er van feministen steeds kritiek op het humanisme geweest. 'In principe' kon op humanistische mannen gerekend worden, maar vaak blijft het bij de principes. Meisjes en vrouwen op een volwaardige plaats in de cultuur en de samenleving krijgen is niet enkel een kwestie van enkele grote beslissingen. Het is een strijd van elke dag waarin waarden worden omgezet in praktisch handelen op alle vlakken. De permanentie van de uitsluiting lijkt vaak niet door te dringen tot mensen die zichzelf toch als medestander beschouwen.

Ook in theorieën die de dagelijksheid overstijgen is er weinig merkbaar van een genderbewuste houding. Sociologen met een humanistische wereldbeschouwing blijven hun werk doen alsof er geen mannen en vrouwen bestaan, maar enkel 'mensen'. Het androcentrisme is niet verdwenen uit handboeken, lessen en onderzoeken. Mediamakers (ook de vrijzinnige) spreken meestal over 'mensen', ook als de situatie die ze behandelen verschillend is voor mannen en vrouwen.⁴

Humanisten hebben veel inspanningen gedaan om 'de mens' in beeld te krijgen, om de autonomie, vrijheid en verantwoordelijkheid van mensen te zien als de motor van de vooruitgang. Terecht, maar 'pour les femmes la même chose' gaat niet vanzelf. Uitspraken over 'de mens' sluit vrouwen niet uit, maar het sluit vrouwen ook niet in, met stagnatie tot gevolg. Spreken over menselijkheid, menselijke waarden, menselijke vrijheid, menselijk verantwoordelijkheid is niet per definitie een mannelijk perspectief bieden, maar in de praktijk draagt het bij tot de continuering van de bestaande (fallische, zo zou Luce Irigaray zeggen; patriarchale, zo zou Simone de Beauvoir zeggen) symbolische orde.

Het indrukwekkendste voorbeeld in dit verband is 'De rechten van de vrouw en de burgeres', zoals geformuleerd door Olympe de Gouge in 1791. Beseffend dat in de rechten van de mens van de Franse revolutie vrouwen niet als burgers werden gezien, schreef zij een aanvulling op het revolutionaire manifest. Zij heeft het met haar leven betaald, en stierf in 1793 op de guillotine. Het is meer dan 200 jaar geleden, maar nog in 1979 werd het Cedaw-vrouwenverdrag aangenomen (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*) omdat de Rechten van de Mens blijkbaar niet voldoende waren. Het Cedaw-verdrag is een overeenkomst die fungeert als drukkingsmiddel om internationaal de rechten van de vrouw te laten respecteren.

Heel de feministische strijd heeft altijd behoefte gehad aan het doorprikken van de generalisaties, die vaak met de beste bedoeling en de mooiste inhoud over 'de mens' werden geformuleerd. Nog twee voorbeelden.

Margit Eichler schreef in 1988 de inspirerende handleiding voor niet-seksistisch sociaal wetenschappelijk onderzoek (Nonsexist Research Methods). Het is vooral gericht tegen

⁴ Zie Michielsens (2008a)

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

de generieke aanpak, tegen het androcentrisme, het vergeten en verzwijgen van vrouwen.

In dezelfde zin zijn de inspanningen te interpreteren van het beleid om te gendermainstreamen. Ze bestaan eruit alle beleidshandelingen systematisch door te denken wat betreft hun relevantie voor mannen en vrouwen en hun impact op gelijkheid v/m. Sinds de wet van 12 januari 2007 is het in het Belgische federale beleid een verplichte operatie.

Als we enkele publicaties over en van humanisten naslaan dan zien we die aandacht voor vrouwen en genderverschillen niet. Humanisten lijken per definitie generalisten te zijn (Humanistisch Verbond, 1987; Cliteur & van Dooren, 1990; Kruithof, 2001; Philipse, 2004; Pinxten, 2008). Vrouwen weten waarom dit te weinig is: het algemene is gedacht naar mannelijk model. Zonder in het klassieke feministische gelijkheid/verschil-debat te willen verzeilen, moeten we toch systematisch rekening blijven houden met de gegenderdheid van mens en maatschappij.

Humanistische vrouwen

Het is moeilijk om grote vrouwen te noemen in het humanistische erfgoed, moeilijker dan het geweest is om vrouwelijke filosofes aan de vergetelheid te ontrukken. We weten ondertussen in de filosofie redelijk goed wie de belangrijke vrouwelijke filosofen zijn en waren. Ik vind echter weinig vrouwen die humanistische theoretica's kunnen genoemd worden. De vrouwelijke filosofes die uit de geschiedenis zijn opgestaan blinken niet uit in humanistische theorievorming. Gezien de androcentrisme-problematiek in het humanisme is dat niet verwonderlijk.

We kunnen het vergelijken met Simone de Beauvoir die lang gedacht heeft dat in het kader van een algemene strijd voor een betere (socialistische) wereld alles wel in orde zou komen voor vrouwen. Zij is pas feministe geworden toen ze inzag dat dit niet het geval zou zijn en een afzonderlijke strijd niet enkel verantwoord maar zelfs noodzakelijk was. Zo kan een humanist (v/m) gemakkelijk denken dat het werken aan algemene menselijke waarden automatisch de emancipatie van vrouwen bevordert. Er zijn overigens wel veel vrouwen die actief zijn op het terrein van humanistisch onderwijs, vorming, verenigingsleven, media, hulpverlening en advies.

De ontwikkeling van feministische theorieën heeft onder de afwezigheid van grote humanistische theoretica's weinig geleden. Het feminisme heeft zich gestaag afgespeeld in een klimaat dat we als seculier aannemen. Ik heb vele lezingen en lessen gegeven over emancipatie, over 'gelijkheid en verschil' en over 'vrouwen en verlichting'. Steeds was het vanzelfsprekend om het verhaal te plaatsen binnen een beweging van voortschrijdende verlichting, terugtrekkende dogmatiek, vooruitgang, redelijkheid en empowerment. In de gesecculariseerde publieke en persoonlijke ruimte verdween religie

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

als beperkende factor⁵. Feminisme had secularisering als het ware als vooronderstelling. Godsdienst was geen thema meer.

Rationaliteit en het onbevagen wetenschappelijke denken als vanzelfsprekend aannemen was roekeloos, zo blijkt nu. We gingen te schroomvallig, te bescheiden, te werk in het verdedigen van onze waarden, zegt Salman Rushdie in een interview in *Spectator* van 9 april 2008. Ik kan het ook in verband met feminisme met hem eens zijn. We zeggen te weinig hoe belangrijk voor vrouwen het gebruik van de rede, de afwezigheid van dogma's, de garanties op gelijkheid tussen man en vrouw, de scheiding tussen kerk en staat, onderwijs, gelijke toegang tot kansen en voorzieningen zijn. En we zeggen te weinig dat daar niet enkel godsdienstvrijheid maar vooral vrijheid-van-godsdienst voor nodig is. Dit betekent: een maatschappij waarin denken belangrijker is dan geloven en de wet, het beleid en de omgang tussen mensen niet door godsdienst worden gedictieerd.

Niet het meest dringende

De vrije mannelijke denkers die vrouwen niet uitsluiten maar ook geen expliciete poging doen om hen in te sluiten gebruiken vaak als argument dat er dringender problemen in de maatschappij zijn dan de positie van de vrouw.

Vrouwen zijn ook meestal niet gevaarlijk. Als heel veel vrouwen boos zijn, dan worden er wellicht brochures geschreven, pamfletten uitgedeeld; misschien wordt er een demonstratie gehouden, misschien is er thuis wat vaker ruzie dan de heer des huizes zou willen, wellicht loopt het aantal echtscheidingen op (maar andere partners staan voor de vrijkomende mannen klaar). Meer gevaar dan dit lopen mannen en de hele samenleving niet. De enkele (huis)vrouwenstaking die er ooit is geweest was meer symbolisch dan ingrijpend. Vrouwen maken geen brokken. Hun acties kosten weinig, en alleen al de verantwoordelijkheid voor kinderen maakt dat ze 's anderendaags weer paraat staan. Dat zij in de voorsteden van Parijs niet aan emancipatie durven denken verontrust de geesten minder dan dat mannen en jongens de voorsteden in brand steken. De klachten en protesten van vrouwen lijken nooit dringend.

Simone de Beauvoir verontschuldigde zich dat ze in 1949 nog eens terugkwam op de positie van de vrouw. De periode na de Tweede Wereld Oorlog vroeg immers aandacht voor belangrijker en dringender dingen, maar ze wou het alsnog over de vrouw hebben. Er waren dringender dingen, met het gevolg dat de wederopbouw gebeurde met vrouwen aan het aanrecht, met vrouwen die terug naar keuken en haard werden gestuurd en met een sociale zekerheid die werd opgezet zonder gelijkheid voor mannen en vrouwen. Het is een voorbeeld, maar we zien het telkens weer gebeuren: juist op cruciale momenten, waarbij van de gelegenheid gebruik zou kunnen gemaakt worden om de integratie en evenwaardigheid van vrouwen te realiseren wordt juist het cruciale van het moment aangegrepen om te zeggen dat er dringender dingen zijn dan vrouwenkwesties. Op een cruciaal moment in de oorlog in Afghanistan (maart 2009) worden vrouwen weer als pasmunt gebruikt en wordt hun veiligheid en vrijheid niet bovenaan de doelstellingenlijst

⁵ Geert Van Istendael (2008) (om een mannelijke medestander te noemen in plaats van de vele vrouwen die erover hebben geschreven) beschrijft uitstekend wat godsdienst betekende in het leven van vrouwen in de jaren vijftig.

geplaatst. Integendeel. Enkel onder voorwaarde dat niet geraakt wordt aan de ondergeschikte positie van de vrouw kunnen de strijdende partijen dichter bij elkaar komen.

Vrouwen en vrijzinnigheid

Denken over 'gender en humanisme' leidt mij tot het inzicht dat we ons dienen te focussen op 'vrouwen en vrijzinnigheid'. Redelijkheid, onderzoek, onderwijs en vrije meningen zijn geen garantie op emancipatie en gelijkheid van vrouwen, maar ze zijn wel een absolute voorwaarde.

Hoe verdedigen we onze ideeën en waarden op een níét schroomvallige maar nadrukkelijke wijze? Hoe werken we verder aan de doelstelling die Mary Wollstonecraft zich op het einde van de 18e eeuw had gesteld: de verbetering van de wereld en het deelhebben van vrouwen daaraan.

Ten eerste is steeds opnieuw expliciteren van onze ideeën noodzakelijk. Het gaat ons om de overtuiging dat denken helpt, dat denken een instrument is voor kennis, inzicht en evaluatie. Vrijheid, autonomie, gelijkheid tussen vrouwen en mannen, vooruitgang, de afwezigheid van dogma's. Bestrijden van irrationaliteit.

Wie hierop de laatste tijd veel nadruk legt loopt het risico bestempeld te worden als 'verlichtingsfundamentalist'. De term is een *contradictio in terminis*, desondanks wordt de term niet geschuwd door postmodernistische verdedigers van de culturele relativiteit. Paul Cliteur en Paul Broucker hebben er zeer interessante dingen over geschreven. Zij nemen geen vergoelijkende posities in ten opzichte van godsdienst en zijn niet bereid om oordelen op te schorten. Vrouwen moeten dat ook niet doen. Vrouwen zijn geneigd empathisch te zijn voor de standpunten en de ervaringen van allen, en daar vervolgens zelf het slachtoffer van te worden.

Ten tweede kunnen we opnieuw oefenen om een mening te hebben, in plaats van alle mogelijkheden open te laten. Dan kunnen we die ook vrij uiten. Ik denk dat dit noodzakelijk is, om alle reeds geformuleerde basiswaarden in stand te houden. Publicaties van Paul Cliteur en Matthias Storme (respectievelijk humanist en conservatief) wijzen ons erop hoezeer de facto onze vrijheid van meningsuiting reeds is ingeperkt. Ik denk dat vrouwen daar tegen moeten reageren, zowel voor zichzelf als groep als als medestander voor het algemeen belang.

Ten derde dient de integriteit van het lichaam steeds weer opgeëist worden. Dat is een strijd tegen geweld op vrouwen, maar ook tegen een visie die pan-seksualisme van mannen en jongens accepteert.

Ten vierde moeten we (opnieuw) leren stelling nemen. Hoe moeten we onze waarden claimen en verdedigen? We kunnen het nauwelijks en het wordt ook niet aangeleerd. Bij een grondige studie van de inhoud van diversiteitsbeleid en -plannen (voor werkgevers, voor overheid, voor onderwijs, voor verenigingen) is het mij opgevallen

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

hoezeer handleidingen voor diversiteitwerking niet gericht zijn op duidelijk je mening leren formuleren. Integendeel. Wat constant vermeld wordt is juist het omgekeerde: tolerantie, begrijpen van de ander, respect voor de ander, integreren van het andere in het eigenen, niet stigmatiseren, aanvaarden van andere culturen (ook als mannen in die culturen in principe geweld mogen gebruiken tegen vrouwen, ook als vrouwen niet gelijkwaardig zijn aan mannen). Er is geen training in verzet voor wie vindt dat hij/zij moet opkomen voor bepaalde waarden. Er zijn assertiviteitstraining voor vrouwen, maar niet voor vrijzinnigen. In dat leerproces dienen veel factoren opgenomen te worden, ook het hanteren van angst, geweld, gelijkheid en verschil, dominantie en onderdrukking. Verdraagzaamheid alleen is niet voldoende.

Ten vijfde is er een platform nodig dat duidelijk is in verband met vrijzinnigheid, afwijzing van godsdienst en vrijheid van vrouwen. Een platform dat ook afscherming biedt tegen het aanhoudende geluid dat de vreemdste dingen geloven ook een optie is, een platform dat voorbeelden biedt in de formulering van de argumenten tegen godsdiensten. Dat tolerantie zo formuleert dat niet enkel de acceptatie van mensen duidelijk is, maar ook de afwijzing van godsdienst. Om strategische redenen terughoudend zijn over de afwijzing van irrationaliteit is een abdicatie van de rede en van het humanisme.

Voor een combattief vrijzinnig feminisme

Vrouwen staan in discussies over godsdienst vaak in het centrum van de aandacht. Als dogma's het halen op redelijkheid zijn vrouwen het meest kwetsbaar. Dit is niet enkel het geval voor moslima's, maar ook voor westerse vrouwen. Indien men geen technieken leert om eigen waarden te formuleren is men slachtoffer én van uiterst rechts, én van godsdienstfanaten, én van postmodernistische waarderrelativisten. We zijn gedwongen tot weerbaarheid, zegt Ephimenco (2005). Ik ben het er mee eens en vind dat vrouwen te veel afwezig zijn bij het verzet. We moeten samen leren om ons in de nieuwe context te weren. Dat weren moet gebeuren zowel op interpersoonlijk vlak als in kleine groepen als op structureel vlak.

Ondanks de uitbouw van de vrijzinnige organisaties mis ik aandacht voor vrijheid-van-godsdienst. De advertentie op de Londense bussen 'God bestaat waarschijnlijk niet. Maak je niet langer zorgen, en geniet van het leven' (lente 2009) is één van de weinige openbare acclamaties van atheïsme. Schrijvers als Herman Philipse (Atheïstisch manifest), Richard Dawkins (God als misvatting), Christopher Hitchens (God is niet groot) doen hun best. We moeten hun inzichten nog omzetten in dagelijkse weerbaarheid van individuen. We moeten niet denken dat die weerbaarheid er al was. Het middenveld lijkt vooral te spreken over tolerantie, actief pluralisme en diversiteit. Niet vijandige, niet agressieve, niet politieke atheïstische stellingnamen zijn meer dan ooit nodig. Ook en vooral door vrouwen. In het begin van de tweede feministische golf hebben vrouwen elkaar ondersteund in het formuleren en uitkristalliseren van opinies, in het nemen van het woord op belangrijke vergaderingen en in de media, in het weerstaan van de druk van machtige mannen. We zouden die praktijk best eens opfrissen.

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

Literatuur

- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: feminism and the subversion of identity*. NY: Routledge.
- Brucker, Paul (24/01/2007). Enlightenment fundamentalism or racism of the anti-racists? Op de website signandsight.com:
<http://www.signandsight.com/features/1146.html>
- Cliteur, Paul (2007). *Moreel Esperanto*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Cliteur, Paul (2009). Is de Verlichting een pijler van onze beschaving? Lezing 19 maart 2009, http://www.liberaalarchief.be/Paul-Cliteur_Verlichting.pdf
- de Beauvoir, Simone (1949). *Le deuxième sexe*. Pairs: Gallimard.
- Eichler, Margit (1988). *Nonsexist Research Methods. A Practical Guide*. London: Allen & Unwin.
- Ephimenco, Sylvain (2005). *Gedwongen tot weerbaarheid: islamkronieken*. Antwerpen: Houtekiet.
- Fallaci, Oriana (2002). *The Rage and the Pride*. New York: Rissoli.
- Fallaci, Oriana (2006). *The Force of Reason*. New York: Rissoli.
- Giroud, Françoise & Levy, Bernard-Henri (1993). *Mannen en Vrouwen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hermesen, Joke (2008). Hermes, Joke (red.). *Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd*. Kampen: Klement/Pelckmans
- Hirsi Ali, Ayaan (2002). *De zootjesfabriek. Over vrouwen, islam en integratie*. Amsterdam: Augustus.
- Hirsi Ali, Ayaan (2006). *Mijn Vrijheid. De autobiografie*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.
- Hitchens, Christopher (2007). *God is not Great*. London: Atlantic Books.
- Israel, Jonathan (2006). *Enlightenment contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*. Oxford: University Press.
- Kruithof, Jaap. (2001). *Het humanisme*. Antwerpen: Epo.
- Levy, Bernard-Henry (2000). *Le Siècle de Sartre. Enquête philosophique*. Paris: Grasset.
- Michielsens, Magda (2005). *175 jaar vrouwen. Gelijkheid en ongelijkheid in België 1830-2005*. Brussel: Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen.
- Michielsens, Magda (2006). Autonoom individu of heteronome samenleving. In: *Eenzaam in het netwerk. Hoe afhankelijk is onze onafhankelijkheid?* Cultuurcahiers van de Hogeschool Gent X.
- Michielsens, Magda (2008a). *Zien Werken v/m. Beeldvorming van arbeid in informatieve programma's op televisie*. Brussel: RoSa.
- Michielsens, Magda (2008b). Gender en gendermainstreaming. In: Ravesloot, Saskia & Wuiame, Nathalie (red.). *Handelingen van de seminariacyclus Gendermainstreaming – een nieuwe uitdaging voor de federale regering en administratie*. Brussel: IGVM, 20-30.
- Michielsens, Magda (2008c). Een vrouw. In: Hermes, Joke (red.). *Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd*. Kampen: Klement/Pelckmans, p. 111-128.
- Michielsens, Magda (2009). Alle soorten vrouwen. Analyse van de reëel bestaande diversiteit. In: Demoor, Marysa, Vandenbussche, Liselotte, Vandermassen, Griet

Michielsens, Magda (2009). Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme. In: *Antenne*: 27, 2, p. 5-11 (themanummer over Vrouwen en Humanisme)

- & Van Durme, Debora (red.). *Verlagen van het Centrum voor Genderstudies UGent*, Nr. 18, Gent: Academia Press.
- Moller Okin, Susan (1999). Is Multiculturalisme bad for Women? In: Cohen, Joshua e.a. (eds). *Is Multiculturalisme bad for Women? Susan Moller Okin – with respondents*. Princeton: Princeton University Press, 7-24.
- Philipse, Herman (2004). *Atheïstisch manifest*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pinxten, Rik (2007). *De strepen van de zebra. Naar een strijdbaar vrijzinnig humanisme*. Antwerpen: Houtekiet.
- Provoost, Anne (2008). *Beminde Ongelovigen*. Antwerpen: Querido.
- Rushdie, Salman (2008). 'We Have Been Wimpish About Defending Our Ideas'. SPECTATOR.co.uk, 9 april 2008.
- Sanctorum, Johan (red.). *De islam in Europa: dialoog of clash?* Leuven: Van Halewyck.
- Stevaert, Steve (2005). *Ander geloof: naar een actief pluralisme in Vlaanderen*. Leuven: Davindsfonds.
- Van Istendael, Geert (2008). Het masker van de dwang. In Sanctorum, Johan (red). *De islam in Europa: dialoog of clash?* Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- Van Rooy, Wim (2008). *De malaise van de multiculturaliteit*. Leuven: Acco.
- Verhofstadt, Dirk (2006). *De derde feministische golf*. Antwerpen: Houtekiet.
- Zwagerman, Joost (2007). *De schaamte van links*. Amsterdam: Querido.